

Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και περιφερειακή ανάπτυξη: μια αναδρομή στο ζήτημα της σύγκλισης

Ναπολέων Μαραβέγιας*

Εισαγωγή

Το ζήτημα των επιδράσεων της οικονομικής ολοκλήρωσης στην περιφερειακή ανάπτυξη τέθηκε αμέσως μετά τη δημιουργία της Ε.Ο.Κ. (Lajouie 1959). Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων στις χώρες της δυτικής Ευρώπης είχε αποτελέσει αντικείμενο μελέτης (ONU 1955, σ. 155-195), από την οποία είχε διαπιστωθεί ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες βρίσκονταν στα περισσότερο απομακρυμένα οριά της και συγκεκριμένα στο βόρειο άκρο της Σκανδιναβίας, στη βόρεια και δυτική Μ. Βρετανία, στη νοτιο-δυτική Γαλλία και σ' ολόκληρη τη νότια Ευρώπη και την Ιβηρική Χερσόνησο. Με βάση την κατάσταση των περιφερειακών ανισοτήτων που προϋπήρχε στη Δ. Ευρώπη, το ερώτημα που πρόκειται μετά τη δημιουργία της Ε.Ο.Κ. ήταν αν η απελευθέρωση του εμπορίου μεταξύ των έξι ιδρυτικών μελών της και η σταδιακή άρση των εμποδίων στην κίνηση των συντελεστών της παραγωγής θα οδηγούσε στην εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων ή αντίθετα στην επιδείνωσή τους.

Οι απαντήσεις που δόθηκαν τότε ήταν διαμετρικά αντίθετες, ανάλογα με την επιστημονική θεώρηση των ειδικών στα ζητήματα της περιφερειακής ανάπτυξης. Όσοι ακολουθούσαν τη νεοκλασική αντίληψη της γενικής ισορροπίας υποστήριζαν ότι η απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης των συντελεστών της παραγωγής θα συνέβαλε σταδιακά στην εξισορρόπηση της ανάπτυξης σ' ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο (Balassa, 1962, σ. 203-204). Αντίθετα, άσοι θεωρούσαν ότι οι δυνάμεις της αγοράς δεν οδηγούν απαραίτητα στη γενική ισορροπία και ιδιαίτερα στην περιφερειακή ισορροπία, υποστήριζαν ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα είχε αρνητικές συνέπειες για την ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών (Romus, 1958, Bourginat, 1961, Perroux, 1958).

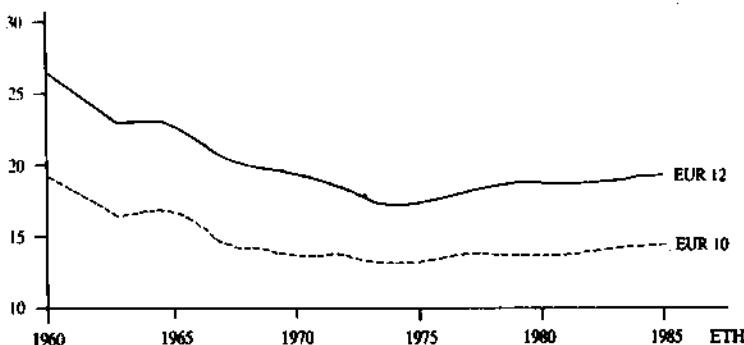
Σήμερα, τριάντα χρόνια μετά τη δημιουργία της Ε.Ο.Κ., δεν μπορεί να απαντηθεί καθαρά το ερώτημα αυτό. Οι προσδοκίες ότι μετά την ίδρυση της Ε.Ο.Κ. θα απελευθερωνόταν πλήρως το εμπόριο και ότι δε θα υπήρχε κανένα εμπόδιο στην κίνηση των παραγωγικών συντελεστών, δεν πραγματοποιήθηκαν στο βαθμό που αναμενόταν (Επιτροπή Ε.Κ. / Λευκή Βίβλος, 1985).

* Επίκουρος καθηγητής στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Όταν το 1985 υποβλήθηκε από την Επιτροπή των Ε.Κ. η «Λευκή Βίβλος», που προβλέπει την πλήρη άρση των εμποδίων στο εμπόριο και στην κίνηση των συντελεστών στο εσωτερικό της Ε.Ο.Κ., με στόχο τη δημιουργία μιας ενιαίας εσωτερικής αγοράς μέχρι το 1993, έγινε φανερό ότι η οικονομική ολοκλήρωση δεν είχε ακόμη πραγματοποιηθεί ούτε μεταξύ των πρώτων έξι ιδρυτικών μελών. Κατά συνέπεια η σημερινή κατάσταση των περιφερειακών ανισοτήτων στο εσωτερικό της Ε.Ο.Κ. δεν μπορεί να δικαιώσει απόλυτα καμιά από τις προβλέψεις που είχαν διατυπωθεί την εποχή της ίδρυσής της. Όπως διαπιστώνεται από τις κοινοτικές αρχές, θα χρειαστούν πολλές προσπάθειες ακόμα για να πραγματοποιηθεί η εσωτερική αγορά.

Το ερώτημα σχετικά με τις επιδράσεις της ολοκλήρωσης στην περιφερειακή ανάπτυξη τίθεται συνεπώς και σήμερα. Η οικονομική θεωρία δε φαίνεται να είναι σε θέση να διατυπώσει ομόφωνα προβλέψεις. Παρά το γεγονός ότι υπάρχει η σχετική ιστορική εμπειρία από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όσοι εμπνέονται από τα νεοκλασικά θεωρητικά μοντέλα ισχυρίζονται ότι η υλοποίηση της εσωτερικής αγοράς μέχρι το 1993 θα επιδράσει θετικά στην ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών, ενώ το αντίθετο υποστηρίζουν όσοι διαφωνούν με το φεαλισμό των μοντέλων αυτών. Επιχειρήματα από την ιστορική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ε.Ο.Κ. υπάρχουν και για τις δυο πλευρές, επειδή δεν έχει μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί πλήρης οικονομική ολοκλήρωση, με την έννοια ότι δεν ισχύει απόλυτη ελευθερία στο εμπόριο (μη δασμολογικά, τεχνικά, διοικητικά, φορολογικά κ.λπ. εμπόδια) και η κίνηση των συ-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Εξέλιξη των ανισοτήτων μεταξύ χωρών

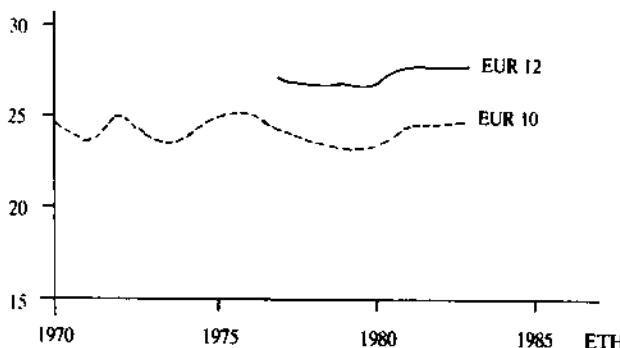
Συντελεστής μεταβολής = τιπική απόλυτη τοις εθνικούς επιπέδου του κατά κεφαλήν ή κατά απασχολούμενο ΑΕΠ, σε όρους ισοδύναμης αγοραστικής δύναμης, εκφρασμένη ως ποσοστό του μέσου κοινωνικού όρου.

Πηγή: Commission des CE, Troisième rapport périodique de la Commission sur la situation et l'évolution socio-économiques des régions de la Communauté, COM (87) 230, final, Βρυξέλλες 1987.

ντελεστών υπόκειται σε νομικούς περιορισμούς (Επιτροπή Ε. Κ/Λευκή Βίβλος, 1985).

Είναι γεγονός ότι από το 1960 μέχρι το 1985 που υπάρχουν σχετικά στοιχεία, παρατηρείται μια συνολικά θετική εξέλιξη στις ανισότητες (ΑΕΠ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Εξέλιξη των ανισοτήτων μεταξύ περιφερειών

Συντελεστής μεταβολής = τυπική απόκλιση των περιφερειακού επιπέδου του κατά κεφαλήν ή κατά απασχολούμενο ΑΕΠ, σε όρου ισοδύναμης σγοραστικής δύναμης, εκφρασμένη ως ποσοστό του μέσου κοινωνικού όρου.

Πηγή: Commission des CEE, δ.π.

/ κεφαλή) μεταξύ των χωρών-μελών, ιδίως μέχρι την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Από το 1975 και μετά παρατηρείται μια ουσιαστική απόκλιση, η οποία μπορεί να οφείλεται στην οικονομική κρίση αλλά και στο γεγονός ότι εντάχθηκαν στην Ε.Ο.Κ. σταδιακά τέσσερα νέα μέλη (το 1973 η Μ. Βρετανία, Δανία, Ιρλανδία και το 1981 η Ελλάδα). Όσον αφορά τις ανισότητες (ΑΕΠ/κεφαλή) μεταξύ των περιφερειών από το 1976 που υπάρχουν στοιχεία), παρατηρείται μια σαφής επιδείνωση (3ème Rapport / CEE 1987), δλ. Διάγραμμα 1 και 2.

Στην πραγματικότητα όμως δεν παρατηρούνται τόσο σημαντικές αλλαγές στις περιφερειακές ανισότητες, δηλ. ούτε ουσιαστική σύγκλιση, ούτε ουσιαστική απόκλιση των επιπέδων ΑΕΠ/κεφαλή. Πρόκειται μάλλον για αναπαραγωγή των περιφερειακών ανισοτήτων σε ένα υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης με σταθερές περίπου τις διαφορές. Πιο συγκεκριμένα, παρά τους υψηλούς φυθμούς αύξησης του ΑΕΠ σ' όλες τις περιφέρειες, το οικονομικό και τεχνολογικό κέντρο της Δ. Ευρώπης παραμένει στις ίδιες σχεδόν περιφέρειες, παρά τις αλλαγές στο παραγωγικό του περιεχόμενο (Vanhove - Klaassen, 1984).

Σχηματικά η κατάσταση της επιστημονικής συζήτησης μπορεί να αποδοθεί ως εξής: Το γεγονός ότι δεν υπήρξε εξισορρόπηση της ανάπτυξης στον ευρωπαϊκό χώρο, εξηγείται από τους νεοκλασικούς λόγω της ατελούς οικονομικής ολοκλήρωσης και των παρεμβατικών πολιτικών που ασκήθηκαν, εμποδίζοντας την εξισορροπητική λειτουργία των αγορών.

Το γεγονός ότι δεν εμφανίστηκε φαγδαία επιδείνωση των ανισοτήτων, μπορεί να αποδοθεί αντίστροφα, από αυτούς που διαφωνούν με τα νεοκλασικά σχήματα, στους ίδιους ακριβώς λόγους.

Συνεπώς, για τους πρώτους η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, αν δεν υπάρξει στρεβλωτική πολιτική παρέμβαση, θα συμβάλει στην περιφερειακή εξισορρόπηση της ανάπτυξης. Αντίθετα για τους δεύτερους, η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς θα διευρύνει τις περιφερειακές ανισότητες. Για το λόγο αυτό απαιτείται άσκηση παρεμβατικών συνοδευτικών πολιτικών.

Μεταξύ αυτών των δύο αντίθετων απόψεων, υπάρχουν δέδαια πλήθος ενδιάμεσων θεωρήσεων, τις οποίες υιοθετούν οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που δρουν στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ανάλογα με τα συμφέροντα και τις ιστορικές ιδιομορφίες τους. Είναι γεγονός ότι ολόκληρη η προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, στην οποία συμμετέχουν όλες οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις των χωρών-μελών, χαρακτηρίζεται από τη σύνθεση αυτών των διαφορετικών αντιλήψεων, οι οποίες εκφράζονται τόσο στη Συνθήκη της Ρώμης (1957), όσο και στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986), καθώς και στην πρακτική εφαρμογή των συνθηκών αυτών.

Πέρα όμως από τις αναγκαίες πολιτικές ουγκλίσεις και τους κοινωνικούς συμβίβασμούς στην πορεία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης όσον αφορά την πολιτική για τη σύγκλιση των επιπλέον ανάπτυξης μεταξύ των χωρών και των περιφερειών το ερώτημα παραμένει, δηλ. ποιες είναι οι επιδράσεις της οικονομικής ολοκλήρωσης στην περιφερειακή ανάπτυξη. Το ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Ο Fray (1971), προσπαθώντας να δώσει απάντηση στο ερώτημα αυτό αναφωτείται τι μπορούμε να μάθουμε πάνω στο ζήτημα αυτό από την οικονομική θεωρία, όταν οι θεωρητικές απόψεις διαφέρουν τόσο πολύ. Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια κριτικής σύνοψης της θεωρητικής ανάλυσης του ζητήματος της σύγκλισης των περιφερειακών επιπλέον ανάπτυξης, το οποίο αποτελεί τη βάση της σημερινής προβληματικής για την οικονομική και νομισματική ενοποίηση.

1. Νεοκλασική προσέγγιση

Αν θεωρηθεί ότι η ολοκλήρωση είναι μια κατάσταση όπου έχουν καταργηθεί οι διακρίσεις, δηλ. υπάρχει ισότητα αντιμετώπισης μεταξύ των οικονομικών υποκειμένων που ανήκουν στις διάφορες χώρες που αποτελούν μια οικονομική ενότητα (Balassa, 1962 σ. 1, Bouguinat, 1968, σ. 12), αυτό οημαίνει ότι δεν υπάρχουν πλέον εμπόδια όχι μόνο στο εμπόριο αλλά και στην κίνηση των παραγωγικών συντελεστών. Ισχύει δηλαδή η ιδεατή κατάσταση του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου, η οποία σύμφωνα με την παραδοσιακή νεοκλασική θεωρία αυξάνει την ευημερία των χωρών που εμπορεύονται μεταξύ τους (Haberler, 1955, Meade, 1952).

Ακόμη περισσότερο, το ελεύθερο εμπόριο οδηγεί στην εξίσωση των τιμών των παραγωγικών συντελεστών σε διεθνές επίπεδο, χωρίς να είναι

αναγκαία η μετακίνησή τους μεταξύ των χωρών, αλλά μόνο στο εσωτερικό των χωρών (θεώρημα Heckscher, Ohlin, Samuelson). Η εξίσωση των τιμών των παραγωγικών συντελεστών σε διεθνές επίπεδο θα προκύψει από την εξειδίκευση κάθε χώρας στην παραγωγή για την οποία η αναλογία των συντελεστών που διαθέτει είναι περισσότερο ευνοϊκή. Το αποτέλεσμα θα είναι ότι η σχετική σπανιότητά τους θα εξισωθεί και συνεπώς οι σχετικές τιμές τους (οι αμοιδές τους). Αυτό σημαίνει ότι θα εξισωθούν οι τιμές των αγαθών και συνεπώς το επίπεδο ανάπτυξης σ' όλες τις χώρες (υποτίθεται ότι οι τιμές των συντελεστών είναι ίσες με τις οριακές παραγωγικότητές τους με βάση τη νεοκλασική θεωρία της παραγωγής). Βέβαια, επειδή κάθε χώρα έχει διαφορετική αναλογία κεφαλαίου και εργασίας, πράγμα που αποτελεί και τη βάση της επωφελούς ανταλλαγής, θα εξάγει περισσότερα προϊόντα στα οποία ενσωματώνεται ο συντελεστής της παραγωγής που δρισκεται σε αφθονία. Εξίσωση των τιμών των συντελεστών μπορεί να πραγματοποιηθεί επίσης και λόγω της μετακίνησης των συντελεστών σε διεθνές επίπεδο, η οποία υποκαθιστά την κίνηση των προϊόντων (Mundell, 1957), ή ακόμη τη συμπληρώνει (Markusen, 1983), εάν αρθούν οι θεσμικοί περιορισμοί, όπως στην περίπτωση της οικονομικής ολοκλήρωσης μιας ομάδας χωρών.

Εφόσον λοιπόν η απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης των συντελεστών μεταξύ των χωρών οδηγεί στην εξισορρόπηση της ανάπτυξης σ' όλες τις χώρες (μέσω της εξίσωσης των τιμών των παραγωγικών συντελεστών), η προσπάθεια για την οικονομική ενοποίηση είναι επωφελής για όλες τις χώρες και περιφέρειες, χωρίς να χρειάζεται συνοδευτική παρεμβατική πολιτική.

Το βασικό αυτό νεοκλασικό θεώρημα (Θεώρημα H.O.S.), στηρίζεται σε πολύ περιοριστικές υποθέσεις που σπάνια πληρούνται στον πραγματικό κόσμο. Έτσι, για να πραγματοποιηθεί η εξισορρόπηση, απαιτείται να ισχύουν τα ακόλουθα:

- Δύο χώρες, δυο προϊόντα, δυο παραγωγικοί συντελεστές ομοιογενείς και στις δύο χώρες και παρόμοια δομή κατανάλωσης.
- Υπάρχει πλήρης απασχόληση, τέλειος ανταγωνισμός στις αγορές και οι συντελεστές αμείδονται ανάλογα με την οριακή τους παραγωγικότητα.
- Οι συναρτήσεις παραγωγής είναι ταυτόσημες και δεν αλλάζουν, δηλ. τα αγαθά και στις δύο χώρες παράγονται με την ίδια τεχνολογία, ενώ δεν υπάρχουν αύξουσες αποδόσεις κλίμακας.

Είναι γεγονός ότι πολλοί συγγραφείς προσπάθησαν να προσαρμόσουν αυτό το θεωρητικό μοντέλο στην πραγματικότητα, εισάγοντας τις διαφορές τεχνολογίας, προκειμένου να εξηγήσουν το παράδοξο του Leontief (1956) που οδηγεί στην εγκατάλειψη της υπόθεσης της ομοιογένειας των συντελεστών. Παράλληλα, εγκατάλειψη της μη οεαλιστικής υπόθεσης της ταυτότητας των συναρτήσεων παραγωγής (ίδια τεχνολογία), ανατρέπει το συμπέρασμα του δασικού μοντέλου, δηλ. ότι το ελεύθερο

εμπόριο οδηγεί στην εξίσωση των αμοιβών των συντελεστών της παραγωγής στις χώρες που εμπορεύονται μεταξύ τους ελεύθερα (Jones, 1970, Vernon, 1970, Bonniers, Rainelli, 1986).

Το πέρασμα από την εξισορρόπηση της ανάπτυξης μεταξύ των χωρών σε καθεστώς ελεύθερου εμπορίου, στην εξισορρόπηση της ανάπτυξης μεταξύ των περιφερειών, δεν παρουσιάζει για το νεοκλασικό μοντέλο ιδιαίτερες δυσκολίες. Στην περίπτωση της διαπεριφερειακής ισορροπίας δεν τίθεται θέμα θεωρικών εμποδίων στην κίνηση των προϊόντων και των παραγωγικών συντελεστών που δυσκολεύουν την επίτευξή της, όπως μπορεί να συμβαίνει σε διεθνές επίπεδο (Moroney, Walker, 1966).

Συνεπώς οι ανισότητες μεταξύ των περιφερειών δεν μπορούν να εξηγηθούν από τους πιο πάνω λόγους. Αν για κάποιο λόγο (αφθονία κεφαλαίου ή φυσικών πόρων) μια περιφέρεια αναπτύσσεται περισσότερο από τις άλλες, δημιουργούνται συνθήκες αύξησης του οριακού προϊόντος της εργασίας και των μισθών και μείωσης του οριακού προϊόντος των κεφαλαίου. Αφού δεν υπάρχουν θεωρικά εμπόδια, θα υπάρξει μεταναστευτικό ρεύμα εργαζομένων προς την περιφέρεια αυτή, για να επωφεληθεί από τους υψηλότερους μισθούς, ενώ ταυτόχρονα το κεφάλαιο θα μετακινηθεί προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες στις οποίες σπανίζει και μπορεί να επιτύχει μεγαλύτερα κέρδη. Με τον τρόπο αυτό σταδιακά θα επέλθει εξισορρόπηση των αμοιβών και ομοιογενοποίηση των τεχνικών της παραγωγής και εξίσωση των αναπτυξιακών επιδόσεων. Έτσι οι μόνιμες ανισορροπίες εξηγούνται μόνο λόγω του κόστους μεταφοράς των προϊόντων και των οικονομιών συγκέντρωσης ή εξωτερικών οικονομιών (Weber, 1957, Isard, 1956, Alonso, 1964). Τίθεται δηλαδή ένα ζήτημα αριστοποίησης για την εγκατάσταση των επιχειρήσεων το οποίο μπορεί να λυθεί με βάση τη μεγιστοποίηση του κέρδους για την επιχείρηση. Εφόσον έχει προσδιορισθεί το σημείο αριστοποίησης, η επιχείρηση μπορεί να εγκατασταθεί χωρίς άλλο περιορισμό, με βάση την υπόθεση ότι η σχέση παραγωγικότητας/αμοιβής είναι παντού η ίδια (λόγω πλήρους κινητικότητας των συντελεστών της παραγωγής μεταξύ των περιφερειών). Έτσι οι περιφέρειες δε διαφοροποιούνται ουσιαστικά, παρά μόνον όσον αφορά την απόσταση και τις εξωτερικές οικονομίες.

Προκειμένου να εξηγηθούν οι μεγάλες διαφορές αναπτυξιακών επιδόσεων των διαφόρων περιφερειών, προτείνεται ακόμη η κεϋνσιανή άποψη της εξαγωγικής βάσης, όπου οι περιφέρειες που εξάγουν περισσότερο αναπτύσσονται περισσότερο με βάση τον πολλαπλασιαστή εξωτερικού εμπορίου [εάν οι οριακές ροπές για κατανάλωση και για εισαγωγές είναι ίδιες (North, 1955)]. Στο ερώτημα γιατί υπάρχουν διαφορές στις εξαγωγικές επιδόσεις μεταξύ των περιφερειών, δε δίδεται απάντηση όντε στο γιατί ορισμένες περιφέρειες με τον ίδιο όγκο εξαγωγών και τον ίδιο πολλαπλασιαστή αναπτύσσονται περισσότερο από άλλες (Lutrell-Gray, 1970). Εκτός εάν υποτεθεί ότι το εξωτερικό εμπόριο δεν είναι επωφελές στον ίδιο βαθμό σε κάθε περίπτωση. Η υπόθεση όμως αυτή ξεφεύγει από το πλαίσιο της νεοκλασικής ανάλυσης.

Φαίνεται τελικά ότι η νεοκλασική ανάλυση εξαντλεί το ζήτημα των

επιδράσεων της ολοκλήρωσης στην ανάπτυξη μιας χώρας ή μιας περιφέρειας, υποστηρίζοντας ότι η απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης των παραγωγικών συντελεστών σε κάθε περίπτωση είναι επωφελής, ότι τα οφέλη είναι αμοιβαία έστω και μεταξύ εταίρων άντονται επιπλέον ανάπτυξης, ότι δε χρειάζεται πολιτική παρέμβασης παρά μόνο για τη διευκόλυνση της κίνησης των προϊόντων και των συντελεστών.

Περισσότερο συγκεκριμένα, οι ζώνες ελεύθερων ανταλλαγών, οι τελωνειακές ενώσεις και στη συνέχεια οι κοινές αγορές, οι οικονομικές ενώσεις και οι «οικονομικές ολοκλήρωσεις» (Balassa, 1962) θεωρήθηκαν μορφές περιφερειακής ολοκλήρωσης διαφόρων σταδίων που αποτελούν δήματα προς την πλήρη απελευθέρωση του εμπορίου σε διεθνές επίπεδο και συνεπώς κατ' αρχήν αυξάνουν την παγκόσμια ευημερία (Lipsey, 1960), έστω κι αν αποτελούν μια κατάσταση second best (Lipsey-Lancaster, 1956) σε σχέση με την άριστη κατάσταση που είναι η πλήρης απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου. Ιδιαίτερα το φαινόμενο των τελωνειακών ενώσεων αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον για τη νεοκλασική θεωρία, όπου αναλύονται οι επιπτώσεις στην παραγωγή και στη διανομή στη βάση των μεταβολών των διορίων εμπορίου (δημιουργία εμπορίου και μεταστροφή εμπορίου) (Viner, 1950).

Παρά τη μαθηματική τους αυστηρότητα οι αναλύσεις των νεοκλασικών (Meade, 1955, Lipsey, 1957, Vanek, 1965), σχετικά με τις τελωνειακές ενώσεις παραμένουν στο επίπεδο στατικής ανάλυσης, με βάση τη θεωρία της γενικής ισορροπίας. Δε δίνουν απαντήσεις στα δυναμικά αποτελέσματα και συνεπώς στο ζήτημα της ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών και περιφερειών που συμμετέχουν σε μια τελωνειακή ένωση. Εξάλλου, φαίνεται να ασχολήθηκαν με τις τελωνειακές ενώσεις χωρών με παρόμοια επίπεδα ανάπτυξης. Έτοις το κρίσιμο ζήτημα των επενδύσεων δεν αντιμετωπίζεται παρά μόνον ως συμπληρωματικό της καθαρής θεωρίας.

Ορισμένοι συγγραφείς έχουν ασχοληθεί με τις δυναμικές επιδράσεις των τελωνειακών ενώσεων και της ολοκλήρωσης γενικότερα, περισσότερο σε εμπειρικό παρά θεωρητικό επίπεδο. Έτοις η τελωνειακή ένωση μπορεί να έχει θετικά διαρθρωτικά αποτέλεσματα, όπως π.χ. αύξηση των επενδύσεων και του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ ως αποτέλεσμα της ορθολογικότερης κατανομής των πόρων και της επίτευξης οικονομιών κλίμακας στο εσωτερικό της ένωσης (Balassa, 1975, Machlup, 1976).

Ο εξορθολογισμός της παραγωγής στο εσωτερικό μιας τελωνειακής ένωσης μπορεί να προέλθει από την καλύτερη κυκλοφορία της οικονομικής πληροφόρησης, από τον ανταγωνισμό και τις συγχωνεύσεις των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους παραγωγής. Με τη μείωση του κόστους παραγωγής συνδέεται και η επίτευξη οικονομιών κλίμακας, ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης της αγοράς. Εξάλλου η τάση αύξησης των διακλαδικών ανταλλαγών που σημείζεται στη διακλαδική εξειδίκευση, μπορεί να μειώσει ακόμη περισσότερο το κόστος παραγωγής, ενώ η τεχνική πρόσοδος μπορεί να επιταχυνθεί λόγω του ανταγωνισμού.

Για όλους αυτούς τους λόγους η τελωνειακή ένωση ως σύνολο θα επωφεληθεί. Το κρίσιμο ερώτημα είναι και πάλι αν κάθε χώρα και κάθε περιφέρεια θα επωφεληθούν με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό από τις

αποτελέσματα της ολοκλήρωσης, εφόσον δεν παρουσιάζουν τις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές δομές. Είναι γεγονός ότι οι νεοκλασικοί συγγραφείς παραδέχονται ότι σε μια πρώτη φάση θα επωφεληθούν οι περισσότερο αναπτυγμένες χώρες και περιοχές, όμως μεσοπρόθεσμα, ή έστω, μακροπρόθεσμα θα υπάρξει τελικά εξισορρόπηση, εφόσον δέδαια καταργηθούν πραγματικά όλα τα θεσμικά εμπόδια στην κίνηση των προϊόντων και των συντελεστών. Επανέρχονται δηλαδή στα συμπεράσματα του βασικού νεοκλασικού μοντέλου του ελεύθερου εμπορίου για την εξισορρόπηση της ανάπτυξης σ' όλες τις χώρες και τις περιφέρειες, μέσω της εξίσωσης των τιμών και των οριακών παραγωγικοτήτων των παραγωγικών συντελεστών τους.

2. Κριτική προσέγγιση

Πολλοί οικονομολόγοι ξεκινώντας από την κριτική του νεοκλασικού μοντέλου, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ χωρών ή περιφερειών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης, οδηγούν στην επιδείνωση της ανισορροπίας, σε αντίθεση με το συμπέρασμα των νεοκλασικών (Balogh, 1971). Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κινητικότητα των προϊόντων ή των συντελεστών μεταξύ των χωρών ή των περιφερειών, δεν οδηγεί στην εξίσωση των οριακών παραγωγικοτήτων τους (μέσω της εξίσωσης των σχετικών τιμών τους), αντίθετα, μόνον η προηγούμενη εξίσωση τους μπορεί να αποτρέψει την ανισορροπία που θα προκληθεί από την κινητικότητα αυτή.

Η ανατροπή των συμπερασμάτων του νεοκλασικού μοντέλου επέρχεται από τη στιγμή που γίνεται αποδεκτή η θεαλιστική υπόθεση ότι υπάρχουν αρχικές διαφορές στο επίπεδο της παραγωγικότητας μεταξύ δυο χωρών ή περιφερειών, ότι δηλαδή οι συναρτήσεις παραγωγής κατά προϊόν δεν είναι ταυτόσημες σ' όλες τις χώρες ή περιφέρειες, με αποτέλεσμα η χώρα ή η περιφέρεια που κατορθώνει να είναι περισσότερο αποδοτική, έχει κρίσιμο πλεονέκτημα στις ανταλλαγές της με τις λιγότερο αποδοτικές. Το πλεονέκτημα στις ανταλλαγές δεν αποτελεί μια δραχυπρόθεσμη ανισορροπία, αλλά είναι συσσωρευτικό (Myrdal, 1957, σ. 23-28, Vaitsos, 1982).

Παράλληλα, η ανάπτυξη της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης των κινητήριων μονάδων (Perroux, 1955) και των «αναπτυξιακών» διομηχανικών κλάδων (Hirschman, 1958) συνέβαλε στην εξήγηση της διαφοροποίησης της ανάπτυξης στις διάφορες χώρες και περιφέρειες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ε.Ο.Κ., ο F. Perroux (1958) έγραφε σχετικά με τα αποτελέσματα της ολοκλήρωσης, ότι: «Η ανάπτυξη και η μεγέθυνση που συνεπάγεται η δημιουργία της Κοινής Αγοράς, θα ενισχύσουν τους χωριότερους πόλους ανάπτυξης στο μέτρο που θα παίξουν ρόλο οι αποδοτικότητες στις αγορές οι οποίες είναι χωρικά πολύ ατελείς και υπόκεινται στους μονοπωλιακούς ανταγωνισμούς».

Αντίθετα, ο Hirschman (1958, σ. 183-201), παρά το γεγονός ότι θεωρεί την ανισότητα μεταξύ των περιφερειών αναπόφευκτη, λόγω της πόλωσης που ασκούν οι περισσότερο αναπτυγμένες περιφέρειες στις λιγότερο ανα-

πτυγμένες, υποστηρίζει ότι η κατάσταση αυτή θα είναι προσωρινή επειδή η υπερ-ανάπτυξη των πρώτων θα προκαλέσει διάχυση αναπτυξιακών αθήσεων προς τις δεύτερες. Αυτό μπορεί όμως να συμβεί μόνο στην περίπτωση που υπάρχει συμπληρωματικότητα των περιφερειών και κυρίως όταν οι αναπτυγμένες περιφέρειες δεν αντισταθμίσουν με την αύξηση της παραγωγικότητάς τους (με τις οικονομίες κλίμακας) το πλεονέκτημα του χαμηλού κατά μονάδα κόστους παραγωγής, όπως συνήθως συμβαίνει (Pinder, 1983 σ. 27-28).

Στην ίδια κατεύθυνση σκέψης με τον Pergoussis, o de Bernis (1977, σ. 762-770), υποστηρίζει ότι στα πλαίσια της Κοινής Αγοράς η ανακατανομή των συντελεστών θα ενισχύσει τα φαινόμενα της πόλωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων των περιφερειών και εκτός των εθνικών συνόρων, ανατρέποντας την υπάρχουσα περιφερειακή ισορροπία στο εσωτερικό της χώρας, οδηγώντας έτσι σε μια περιφερειακή απο-ολοκλήρωση των χωρών που την αποτελούν. Παράλληλα, η ανάλυση της εταιρικής ολοκλήρωσης από τις διεθνικές εταιρείες, εξηγεί τη δημιουργία οικονομικά ολοκληρωμένων χώρων, πέρα από γεωγραφικά σύνορα χωρών ή περιφερειών (Vaičėnas, 1982, σ. 27-59). Τίθεται έτσι το ζήτημα της σύμπτωσης των οικονομικών χωρών με τους γεωγραφικούς χώρους και του ρόλου της κρατικής εξουσίας και της εθνικής κυριαρχίας.

Αν ο εθνικός γεωγραφικός χώρος θεωρηθεί με βάση τα τρία βασικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή ως πεδίο δυνάμεων, ως σύνολο ομοιογενών δομών με εσωτερική συνοχή και ως σύνολο υποκείμενο σ' ένα πρόγραμμα (με την έννοια της άσκησης πολιτικής εξουσίας), η προσέγγιση δύο ή περισσότερων χωρών στα πλαίσια της ολοκλήρωσης, μπορεί να προκαλέσει απροσδιόριστες αποδιαρθρώσεις και ονοδιαρθρώσεις στο εσωτερικό των χωρών αυτών, τόσο στις κοινωνικές, όσο και στις οικονομικές και πολιτικές δομές τους. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία, οι διάφορες περιφέρειες θα δεχτούν με διαφορετικό τρόπο τις εξωτερικές επιδράσεις, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει η σχετική τους θέση στο εσωτερικό της χώρας, αλλά και στο εσωτερικό της υπερεθνικής ενότητας, ενώ οι εθνικές κρατικές πολιτικές δε θα έχουν ουσιαστικά αποτελέσματα για τον περιορισμό των προβλημάτων που θα προκύψουν. Το ζήτημα που τίθεται είναι τελικά ποιος αφελείται από τη διαδικασία της ολοκλήρωσης. Το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί γενικά, παρά μόνο μετά από ανάλυση της συγκεκριμένης περίπτωσης, ωστόσο, είναι μάλλον φανερό ότι οι ισχυρότερες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις που δρίσκονται στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες και περιφέρειες θα κατορθώσουν να επιβάλουν τη στρατηγική τους (de Bernis, 1977, σ. 770).

Με βάση τις σχέσεις οικονομικής και πολιτικής δύναμης μεταξύ των χωρών και περιφερειών, αντιμετωπίζουν το ζήτημα των σχέσεων οικονομικής ολοκλήρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης οι μαρξιστικές προσεγγίσεις. Είναι γεγονός ότι το ενδιαφέρον της μαρξιστικής ανάλυσης για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης, ξεκίνησε με τις μελέτες του Hilferding (1910), Lenin (1917) και της Luxembourg (1913), για το ζήτημα του ιμπεριαλισμού και της άνισης

ανταλλαγής, οι οποίες βασίζονται στην προδληματική του Marx.

Ο Marx σε πολλά σημεία του «Κεφαλαίου» αναφέρεται στο ζήτημα των διεθνών οικονομικών σχέσεων, εφαρμόζοντας τη θεωρία της αξίας και του μετασχηματισμού της αξίας σε τιμές παραγωγής στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς. Έτσι η άνιση ανταλλαγή μεταξύ χωρών μπορεί να προκύψει, κατ' αρχήν, από τη διαφορά των οργανικών σχέσεων του κεφαλαίου, όπως αυτή προκύπτει και στο εσωτερικό μιας εθνικής οικονομίας μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής.

Σύμφωνα με τον Emmerson (1969), η πιο πάνω μορφή άνισης ανταλλαγής δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των διεθνών ανταλλαγών. Κατά τον ίδιο συγγραφέα η ουσία της άνισης ανταλλαγής έγκειται στο γεγονός ότι εκτός από τη διαφορά στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, υπάρχει διαφορά στους μισθούς. Το ζήτημα έτσι μετατίθεται στον τρόπο προσδιορισμού των μισθών σε κάθε χώρα ή περιφέρεια, δεδομένου ότι η κινητικότητα του κεφαλαίου, σε διεθνές ή διαπεριφερειακό επίπεδο, μπορεί να οδηγήσει στην εξίσωση του ποσοστού του κερδούς. Οι μισθοί γίνονται έτσι μια ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος, που προσδιορίζει τη διαφορά στις τιμές στις οποίες ανταλλάσσονται τα προϊόντα, μεταξύ χωρών ή περιφερειών. Οι μισθοί στις αναπτυγμένες χώρες (ή περιφέρειες) είναι υψηλότεροι απ' ότι στις λιγότερο αναπτυγμένες, με αποτέλεσμα από την ανταλλαγή να επωφελούνται οι πρώτες.

Σύμφωνα με τον Amin (1973), επειδή οι μισθοί αντιπροσωπεύουν την αξία της εργατικής δύναμης, προσδιορίζονται από αντικειμενικές και υποκειμενικές αιτίες: δηλ. από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία οδηγεί στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και από τη διεκδικητική δύναμη των εργαζομένων (ταξική πάλι). Ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει τη θέση ότι υπάρχει άνιση ανταλλαγή όταν η διαφορά της αμοιβής της εργασίας σε δυο χώρες (περιφέρειες) είναι μεγαλύτερη από τη διαφορά των αντίστοιχων παραγωγικοτήτων (Amin 1973, σ. 62). O de Bemis (1977, σ. 463), θεωρεί ότι η τοποθέτηση αυτή είναι νεο-κλασικής έμπνευσης και υποστηρίζει την άποψη ότι οι μισθοί στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ή περιφέρειες (όπου και στη γεωργία προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής), τα βασικά αγαθά για τη συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (*wage goods*) είναι φθηνότερα απ' ότι αυτά στις αναπτυγμένες χώρες (όπου και στη γεωργία έχει κυριαρχήσει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής). Προσθέτει ακόμη ότι ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού είναι σε κατάσταση ανεργίας στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ή περιφέρειες και συνεπώς η διεκδικητική δύναμη των εργαζομένων είναι μειωμένη.

Περισσότερο αναλυτικός στο ζήτημα της άνισης ανταλλαγής μεταξύ δύο χωρών (περιφέρειών) και του ρόλου των μισθών και της παραγωγικότητας είναι ο Aydalot (1980). Ο συγγραφέας αυτός επισημαίνει ότι οι συνελεύστες της παραγωγής (κεφάλαιο και εργασία) δεν είναι ομοιογενείς με την έννοια ότι σε κάθε χώρα ή περιφέρεια μπορεί να έχουν διαφορετικό τεχνολογικό περιεχόμενο (που δεν εκφράζεται μόνο σε ποσοτικό αλλά και σε ποιοτικό επίπεδο) και συνεπώς διαφορετικό επίπεδο παραγωγικότητας.

Η διαφορά στο επίπεδο της παραγωγικότητας που προκύπτει από το συνδυασμό των «ποιοτικά ανώτερων» συντελεστών της παραγωγής, συνδέεται με την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής η οποία προσδιορίζει διαφορετικά μοντέλα κατανάλωσης σε κάθε χώρα (περιφέρεια). Οι διαφορές των μισθών μεταξύ χωρών (περιφέρειών) μπορούν να εξηγηθούν από τις διαφορές που υπάρχουν στο κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το οποίο εξαρτάται από τα μοντέλα κατανάλωσης, που οι εργαζόμενοι είναι υποχρεωμένοι να υιοθετήσουν μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής που ισχύουν σε κάθε χώρα (περιφέρεια). Οι διεκδικητικοί αγώνες (ταξική πάλη) επιτρέπουν στους εργαζόμενους να καλύψουν το κόστος της αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης που τους επιβάλλεται από την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής (Aydalot, 1980, σελ. 136).

Τελικά το γεγονός ότι υπάρχουν διαφορές στους μισθούς μεταξύ χωρών (περιφέρειών) και ότι οι μισθοί στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες (περιφέρειες) είναι υψηλότεροι, οδηγεί στην άνιση ανταλλαγή μέσω των δώρων εμπορίου. Η νεοκλασική θέση για την κινητικότητα της εργασίας που καταλήγει στην εξίσωση των μισθών, αποδεικνύεται ιδιαίτερα αδύναμη στην πραγματικότητα, αντίθετα με την περίπτωση του κεφαλαίου (σελ. 254).

Στην περίπτωση που ανταλλάσσονται τεχνολογικά προηγμένα προϊόντα παραγόμενα σε χώρες ή περιφέρειες τεχνολογικά προηγμένες, η τιμή (αξία) τους κατ' αρχήν ενσωματώνει τους υψηλούς μισθούς που εισπράττονται από τους εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης που απαιτούνται για την παραγωγή των προϊόντων αυτών.

Τα προϊόντα χαμηλής τεχνολογίας που παράγονται σε χώρες (περιφέρειες) τεχνολογικά υποβαθμισμένες, είναι χαμηλής τιμής επειδή δεν εισπράττονται υψηλοί μισθοί από τους χαμηλής εξειδίκευσης εργαζόμενους. Αποτέλεσμα της ανταλλαγής αυτής είναι ότι επωφελείται η τεχνολογικά προχωρημένη χώρα (περιφέρεια). Αυτό όμως δε σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι της χώρας αυτής επωφελούνται ουσιαστικά, δεδομένου ότι στην τεχνολογικά προηγμένη χώρα (ή περιφέρεια) το κόστος αναπαραγωγής τους είναι αυξημένο λόγω της ανάγκης δαπανηρών καταναλωτικών μοντέλων που επιβάλλει η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής (σελ. 255). Η ουσία δηλαδή της άνισης ανταλλαγής δρισκεται, σύμφωνα με τον Aydalot, στο γεγονός ότι οι ίδιες «ποσότητες» εργασίας αμείβονται διαφορετικά σε διαφορετικές χώρες (περιφέρειες) επειδή υπάρχει διαφορά τεχνολογικού επιπέδου, το οποίο τελικά προσδιορίζει διαφορετικό κόστος εργασίας. Αυτό έχει αποτέλεσμα, οι εργαζόμενοι σε τεχνολογικά «προηγμένες» χώρες (περιφέρειες) να αγοράζουν «φθηνά» τα προϊόντα των «καθυστερημένων» χωρών (περιφέρειών), ενώ συμβαίνει το αντίθετο με τους εργαζόμενους αυτών των χωρών (περιφέρειών), σε σχέση με την ίδια πάντα ποσότητα εργασίας (π.χ. ημέρες εργασίας) και στις δύο περιπτώσεις.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η κινητικότητα του κεφαλαίου σε διεθνές και διαπεριφερειακό επίπεδο, που είναι πολύ συχνή, μπορεί να οδηγήσει στην εξίσωση των τεχνολογικών επιπέδων μεταξύ χωρών (περι-

φερειών), ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση που δεν υπάρχουν θεσμικά εμπόδια, όπως συμβαίνει λίγο πολύ μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Το κίνητρο για την εγκατάσταση επιχειρήσεων σε μια χώρα (περιφέρεια) είναι η αναζήτηση υψηλότερου κέρδους που θα προκύψει όταν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ παραγωγικότητας της εργασίας και κόστους της εργατικής δύναμης (μισθών). Αυτό σημαίνει ότι στη χώρα ή περιφέρεια εγκατάστασης της επιχειρήσης, πρέπει η εργασία να είναι αρκετά εξειδικευμένη, ώστε να είναι προσαρμόσιμη σε τεχνικές παραγωγής που επιτυγχάνουν υψηλότερη παραγωγικότητα σε σχέση με τις μισθολογικές διεκδικήσεις, δηλαδή μειωμένο κόστος κατά μονάδα προϊόντος σε σχέση μ' αυτό που επιτυγχάνεται σε μια άλλη χώρα ή περιφέρεια (αν θεωρήσουμε ότι οι άλλοι παράγοντες εγκατάστασης είναι ίδιοι, κόστος μεταφοράς προϊόντων, πληροφοριών, κ.λπ.). Στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (περιφέρειες) όμως, κατά πόσον η εργασία είναι εξειδικευμένη ώστε να προσαρμοσθεί σε παραγωγικές διαδικασίες ενός τεχνολογικού επιπέδου περισσότερο παραγωγικού σε σχέση με το κόστος της; Πολλές φορές η εργασία δεν είναι εξειδικευμένη, αλλά ούτε «αρκετά φθηνή» ώστε να υπάρξει εγκατάσταση επιχειρήσεων χαμηλής, έστω, τεχνολογίας, προκειμένου να απορροφηθεί η ανεργία. Πόσο φθηνή ή ακριβή είναι η εργασία εξαρτάται από τα μοντέλα κατανάλωσης που επιβάλλονται από τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και από το επίπεδο των εργατικών διεκδικήσεων προκειμένου να ανταποκριθούν στα πρότυπα κατανάλωσης.

Έτσι τα ανώτερα τεχνολογικά στάδια παραγωγής (π.χ. για τις πολυεθνικές) εγκαθίστανται σε περιφέρειες ήδη αναπτυγμένες, ενώ τα χαμηλότερα στάδια εγκαθίστανται σε «καθυστερημένες» περιφέρειες με χαμηλή εξειδίκευση της εργασίας και ακόμη χαμηλότερη αμοιβή (μισθοί) (Hymel, 1972, Lipietz, 1977). Η οργάνωση της παραγωγής, δηλαδή, πρέπει να ανταποκρίνεται σε επίπεδα παραγωγικότητας που να επιτρέπουν τόσο υψηλές αμοιβές (όσο επιβάλλουν τα καταναλωτικά πρότυπα), ώστε ταυτόχρονα οι επιχειρήσεις να έχουν αρκετά κέρδη για να προτιμήσουν τις συγκεκριμένες χώρες ή περιφέρειες.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, πολλές περιφέρειες λιγότερο αναπτυγμένες, παρουσιάζουν το φαινόμενο να έχουν λιγότερο συμφέρουσα για τις επιχειρήσεις σχέση μισθών / παραγωγικότητας, απ' ό,τι πολλές προηγμένες περιφέρειες. Σύμφωνα με μια μελέτη (Cambridge E. C., 1986), οι περισσότερο προβληματικές περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για διάφορους λόγους εμφανίζουν επίπεδα παραγωγικότητας χαμηλότερα σε σχέση με το επίπεδο των μισθών (στη βιομηχανία). Πράγμα που σημαίνει ότι οι υπάρχουσες επιχειρήσεις στις περιφέρειες αυτές έχουν δυσκολίες να ανταγωνισθούν τις επιχειρήσεις που βρίσκονται σε περιφέρειες με καλύτερη σχέση μισθών/παραγωγικότητας. Κατά συνέπεια είναι απίθανο να υπάρξει εγκατάσταση επιχειρήσεων στις περιφέρειες αυτές, παρά το γεγονός ότι είναι προβληματικές, εάν η σχέση μισθών/παραγωγικότητας δεν αλλάξει (Μαραβέγιας, 1989).

Η παραγωγικότητα δέδαια δεν εξαρτάται μόνον από την εξειδίκευση

της εργασίας ή την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την ποσότητα και κυρίως την ποσότητα του μηχανικού εξοπλισμού (κεφαλαίου), από τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής στις επιχειρήσεις και από τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής. Η εξειδίκευση της εργασίας (ή ποιότητα) έχει αποφαιοτική σημασία, επειδή με βάση αυτή την «ποιότητα» οι επιχειρήσεις θα εγκαταστήσουν λιγότερο ή περισσότερο τεχνολογικά προηγμένες τεχνικές και θα παράγουν μεγαλύτερη ποσότητα ή / και καλύτερη ποιότητα προϊόντων, ώστε να επιτευχθεί υψηλότερη αξία παραγωγής με την ίδια ποσότητα εργασίας (ίδιες ώρες εργασίας), δηλαδή μεγαλύτερο ύψος παραγωγικότητας της εργασίας.

Οι μισθοί, από την άλλη πλευρά, εξαρτώνται από τα καταναλωτικά πρότυπα τα οποία μπορεί να είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης οργάνωσης της κοινωνίας στις περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, μπορεί όμως να είναι και αποτέλεσμα εξάπλωσης των προτύπων αυτών από άλλες περιφέρειες, όπου ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας είναι διαφορετικός. Αυτό δέδαια συμβαίνει πολύ συχνά μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών, όπου ο αγροτικός χώρος υιοθετεί καταναλωτικά πρότυπα και συνεπώς δαπάνες που δεν ανταποκρίνονται άμεσα στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας στις περιφέρειες αυτές. Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει μεταξύ χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας όπου οι λιγότερο «αναπτυγμένες» κοινωνίες των χωρών υιοθετούν πρότυπα κατανάλωσης περισσότερο «αναπτυγμένων» χωρών, χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται πάντοτε στον τρόπο παραγωγικής οργάνωσης της κοινωνίας των λιγότερο αναπτυγμένων.

Είναι επόμενο ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής να μην μπορεί να «παρακολουθήσει» την εξέλιξη των καταναλωτικών προτύπων, πράγμα δέδαια που εκφράζεται στη διεύρυνση της διαφοράς μεταξύ μισθών και παραγωγικότητας, με δεδομένη τη συνδικαλιστική ελευθερία και οδηγεί στη διαιώνιση της υπανάπτυξης, την αύξηση των ελλειμμάτων των εξωτερικών πληρωμών και στη σταθερότητα, αν όχι διεύρυνση των ανισοτήτων μεταξύ χωρών και περιφερειών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Όσο περισσότερο ενοποιούνται οι αγορές σε περιφερειακό και κοινοτικό (διεθνές) επίπεδο, τόσο περισσότερο ομογενοποιούνται τα καταναλωτικά πρότυπα χωρίς ταυτόχρονα να ομογενοποιούνται και τα επίπεδα παραγωγικότητας. Φαίνεται ότι τα πρότυπα κατανάλωσης πλησιάζουν μάλλον ευκολότερα και ταχύτερα από όσο πλησιάζουν οι τεχνολογικές συνθήκες παραγωγής μεταξύ των περιφερειών και των χωρών μιας ένωσης που δρίσκεται σε διαδικασία ολοκλήρωσης, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Επίλογος

Οι σχέσεις μεταξύ ολοκλήρωσης διαφορετικών χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης (παραγωγικότητας) και δυνατότητας σύγκλισης των επιπέδων ανάπτυξής τους, φαίνονται αρκετά καθαρά με βάση τις παραπά-

νω θεωρητικές αντιλήψεις. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι δεν υπάρχει καμιά «αυθόρμητη» διαδικασία που να οδηγεί στη σύγκλιση των επιπέδων ανάπτυξης μέσα από το μηχανισμό εξισωσης των μισθών και παραγωγικοτήτων σε διαπεριφερειακό και διεθνές επίπεδο. Αυτό συμβαίνει γιατί από το διεθνές και το διαπεριφερειακό εμπόριο επωφελούνται οι περιφέρειες ή οι χώρες που έχουν ήδη υψηλό τεχνολογικό επίπεδο παραγωγής (άνιση ανταλλαγή), ενώ δεν υπάρχουν δυνατότητες, μέσω των δυνάμεων της αγοράς, να ανατραπεί αυτή η κατάσταση. Η περίφημη κινητικότητα των συντελεστών (εργασία, κεφάλαιο), που θα μπορούσε να εξισορροπήσει τις διαφορές, αποδεικνύεται στην περίπτωση της εργασίας εντελώς αδύναμη, ενώ στην περίπτωση του κεφαλαίου πηγή μεγαλύτερης ανισορροπίας και εντονότερης τεχνολογικής ιεράρχησης των περιφερειών και των χωρών.

Το ζήτημα είναι ότι όσο περισσότερο προχωρά η διαδικασία της ολοκλήρωσης (άρση περιορισμών στο εμπόριο και στην κίνηση των συντελεστών), τόσο λιγότερο είναι πιθανό να υπάρξει σύγκλιση με τις δυνάμεις της αγοράς. Προκύπτει έτσι η ανάγκη της πολιτικής παρέμβασης τόσο σε επίπεδο περιφερειακό όσο και εθνικών και κοινοτικών πολιτικών εξουσιών.

Από όσα αναπτύχθηκαν στο άρθρο αυτό σχετικά με την ολοκλήρωση και τις περιφερειακές ανισότητες, φαίνεται ότι υπάρχει μια σαφής διαφορά μεταξύ των φιλελεύθερων και των παρεμβατικών αντιλήψεων. Τα θεωρητικά οικοδομήματα που στηρίζουν τις απόψεις των φιλελεύθερων (νεοκλασικών) είναι εξαιρετικά γοητευτικά, διαθέτοντας μια εσωτερική συνοχή και λογική συνέπεια που εκφράζονται με μαθηματικά σύμβολα και μπορούν να χρησιμεύσουν για μετρήσεις μεγεθών και ακριβείς αλληλουσχετίσεις. Το ευαίσθητο σημείο των θεωρητικών αυτών σχημάτων είναι οι περιοριστικές τους υποθέσεις σε σχέση με τον πραγματικό κόσμο, οι οποίες οδηγούν συχνά σε ερμηνείες που δε συμβιβάζονται με τα γεγονότα. Στην περίπτωση αυτή, οι υποστηρικτές των απόψεων αυτών δεν αμφισβητούν τη θεμελίωση των θεωριών, αλλά υποστηρίζουν ότι υπάρχουν θεσμικά ή άλλα εμπόδια, που εμποδίζουν την επαλήθευσή τους.

Αντίθετα, τα θεωρητικά οικοδομήματα των «παρεμβατιστών» (μαρξιστών και μη) δε διαθέτουν τη γοητεία της λογικής δομής και επεξεργασίας και δεν προσφέρονται για μαθηματικές διατυπώσεις και ακριβείς μετρήσεις. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν, ότι δηλαδή η κρατική παρέμβαση στη λειτουργία των αγορών είναι απαραίτητη, φαίνεται ότι υιοθετούνται σιωπηρά ακόμη και από τις πολιτικές δυνάμεις που δρίσκονται στην εξουσία και διακηρύσσουν φιλελεύθερες αντιλήψεις, ίσως γιατί αν περιμένουν να επαληθευτούν τα θεωρήματα των νεοκλασικών που θα έχουν χάσει την εξουσία λόγω των κοινωνικών προβλημάτων που θα είχουν δημιουργηθεί. Έτσι, πέρα από τις προσπάθειες άρσης των θεομικών εμποδίων στην κίνηση των εμπορευμάτων και των συντελεστών παραγωγής που προτείνουν οι νεοκλασικοί συγγραφείς στις κυβερνήσεις, οι τελευταίες παρεμβάσινουν συσιαστικά, δημιουργώντας συνθήκες που ενθαρρύνουν κυρίως τις επιχειρήσεις να εγκατασταθούν σε λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες (φορολογικά κίνητρα, επενδυτικές διημουργία υποδο-

μόν, εκπλαίδευση εργατικού δυναμικού, κ.λπ.). Η παρέμβαση των εθνικών κυβερνήσεων όχι μόνο ενισχύεται χρηματοδοτικά από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αλλά, τα τελευταία χρόνια, συντονίζεται και προσανατολίζεται με στόχο την αποτελεσματική αναδιανομή, των περιφρισμένων βέβαια, κοινωνικών πόρων προς όφελος των περιφερειών που παρουσιάζουν μεγαλύτερη οικονομική «καθυστέρηση» (Καζάκος, 1984, σ. 95-100, Κόνσολας, 1984, σ. 247-254).¹

Αθήνα, Ιούνιος 1990

Βιβλιογραφία

- Alonso, W. (1964) *Location and land use*. Harvard Univ. Press.
- Amin, S. (1973) *L'échange inégal et la loi de la valeur, la fin d'un débat*. Paris: Anthropos.
- Aydalot, Ph. (1980) *Dynamique spatiale et échange inégal*. Paris: Economica.
- Balassa, B. (1962) *The theory of Economic Integration*. London: Allen and Unwin.
- , (1975) *European Economic integration*. Amsterdam.
- Balogh, Th. (1971) *Partenaires inégaux dans l'échange International*. Paris: Dunod.
- Bonnieux, F., Rainelli, P. (1986) "Convergence ou cumul des inégalités régionales: Les enseignements du courant neo-classique", in *Revue d'Economie Régionale et Urbaine No 2*.
- Bourguinat, H. (1961) *Espace économique et intégration Européenne*. Paris: Sedes.
- , (1968) *Les marchés communs des pays en voie de développement*. Genève: Droz.
- De Bernis, G.D. (1977) "Rétations Economiques Internationales". Tome I, *Les échanges internationaux*. Paris: Dalloz.
- Cambridge Economic Consultants Ltd. (1986) *Regional differences in Labour costs and wages incomes*. Bruxelles.
- CEE (1987) "3ème Rapport Périodique sur la situation et l'évolution socioéconomiques des régions de la Communauté". COM (87) 230 final. Bruxelles.
- Emmanuel, A. (1969) *L'échange inégal*. Paris: Maspero.
- Επιτροπή των Ε.Κ. (1986) "Η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς. Λευκή Βίβλος". COM (85) 310 τελικό. Βρυξέλλες.
- Fray, L. (1971) "Intégration économique européenne et développement régional" στο Petrella, R. (ed.) *Le développement régional en Europe*. La Haye.
- Haberler, G. (1955) "A survey of international Trade Theory". Special papers in International economics No 1, Princeton Univ.
- Hildebrand, R. (1970) *Le capital financier*. Trad. française coll. Arguments No 45. Paris: Minuit (1910).
- Hirschmann, A.O. (1958) *The strategy of economic development*. Yale University Press.
- Hymer, S. (1972) "The multinational corporation and the law of uneven development", in Bhagwati, J. N. (ed.) *Economics and world order*. London: Collier MacMillan.
- Isard, W. (1956) *Location and space economy*. M.I.T.
- Jones, W. R. (1970) "The role of technology in the theory of international trade" in R. Vernon (ed.) *The Technology factor in International trade*. N.B.E.R.
- Καζάκος, Π. (1984) *Μαθήματα περιφερειακής ανάπτυξης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόνσολας, N. (1983) *Περιφερειακή οικονομική πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Lajouie, J. (1959) "Les conditions d'une politique de développement régional pour les pays du Marché Commun". *Revue d'Economie Politique No 2/1959*.
- Lenine, V. I. (1960) *L'imperialisme stade suprême du capitalisme*. Paris: Maspero (1913).
- Leontief, W. (1916) "Factor proportion and the structure of American Trade". *Review of Economics and Statistics*. Nov.

1. Είναι προφανές ότι ο τρόπος παρέμβασης και τα αποτελέσματά της δεν εξετάζονται στα πλαίσια του άρθρου αυτού (βλ. Μαραθέγιας 1989).

- Lipsey, R. G., Lancaster, K. (1956) "The general Theory of second best". *Review of Economic Studies No 63*, Dec., p. 11-32.
- , (1957) "The theory of Customs Union: a general survey. Trade diversion and welfare", in *Economica*, Feb.
- , (1960) "The theory of Customs Union: a general survey". *Economic Journal No 70*, Sept., p. 496-513.
- Lipietz, A. (1977) *Le capital et son espace*. Paris: Maspero.
- Luttrell, G. B., Gray, C. M. (1970) "Metropolitan Area Growth. A test of Export Base Concept". *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, Jul.
- Luxembourg, R. (1967) *L' accumulation du capital*. Trad. française. Paris: Maspero (1913).
- Machlup, F. (ed.) (1976) *Economic Integration Worldwide*. Regional Sectoral. International Economic Association. Budapest-London.
- Markusen, J. R. (1983) "Factor Movements and Commodity Trade as Complements". *Journal of International Economics No 14*, p. 341-356.
- Μαραβέγιας, Ν. (1989) "Η εσωτερική αγορά (της Κοινότητας) και η δυναμική των περιφερειακών ανισοτήτων". Στο Καζάκο, Π. (επμ.). 1992: *Η εξέλιξη της εσωτερικής αγοράς στην Ευρώπη και η Ελλάδα*. Αθήνα: Ιονική Τράπεζα της Ελλάδας.
- Meade, J. E. (1955) "The theory of international economic policy", Vol. II, *Trade and Welfare*. Oxford Univ. Press.
- Moroney, J. R., Walker, J. M. (1966) "A regional test of the Heckscher-Ohlin hypothesis". *Journal of Political Economy No 74*.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and Underdevelopment Regions*. London: Duckworth.
- Mundell, R. A. (1957) "International Trade and Factor Mobility", in *American Economic Review No 47*, p. 321-335.
- North, D. C. (1955) "Location theory and Regional economic growth". *Journal of Political Economy No 63*.
- Perraux, F. (1955) "Note sur la notion de pôle de croissance", *Economie Appliquée No 1-2*.
- , (1958) "Les formes de concurrence dans le Marché Commun". *Revue d' Economie Politique*, Jan.-Fév.
- O.N.U. (1955) (Nations Unis) "Etudes sur la situation économique de l' Europe en 1954". Commission Economique pour l' Europe, Genève.
- Pinder, D. (1983) *Regional Economic Development and Policy. Theory and Practice in the European Community*. Allen and Unwin.
- Romus, P. (1958) *Halics Expansion économique régionale et Communauté Européenne*. Sylloph.
- Vaičės, (1982) "Conclusions: Economic Effects of the Second Enlargement of the EEC". In D. Seers-C. Vaičės (eds). o.p.
- , C. (1982) "Transnational Corporate behaviour and the Enlargement", D. Seers-C. Vaičės (eds), in *The integration of Unequal Partners*. London: Basingstoke.
- Vanek, J. (1965) *General equilibrium in international discrimination, the case of Customs Unions*. Harvard Univ. Press.
- Vanhove, N.-Klaassen, L. H. (1984) *Η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Viner, J. (1950) *The customs unions Issue*. N. Y.
- Weber, A. (1957) *Theory of Location of industries*. Αμερικανική έκδοση. University of Chicago Press, 2η έκδοση.

Σημείωση: Το άρθρο αυτό στηρίζεται στην εισαγωγή μιας ευρύτερης μελέτης του Ν. Μαραβέγια με θέμα: "Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Περιφερειακές Ανισοτήτες", που πραγματοποιείται στο Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.